निरक्षरता उन्मूलनमा राष्ट्रिय साक्षरता अभियानको प्रभाव

स्नातकोत्तर तह (एम.एड) द्वितीय बर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको
लागि शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागमा प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
इन्जकुमार बास्तोला
त्रि.वि.द.नं. : ६४२२६–८८
परीक्षा रोल नं. : २१४०१०२
क्याम्पस रोल नं. : ३३०
शैक्षिक बर्ष : २०६४/०६५

प्रस्तुतः
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
इन्द्रपुर, मोरङ

माघ, २०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षा शास्त्र सङ्काय

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङ

प.सं :

च.नं :

सिफारीस पत्र

त्रि.वि. सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङमा शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत शैक्षिक योजना तथा व्यवएस्थापन विभाग शिक्षा शास्त्रको मूल विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छात्र इन्ज कुमार वास्तोलाले स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिको लागि **राष्ट्रिय साक्षरता अभियानले निरक्षरता उन्मुलन कार्यक्रममा पारेको प्रभाव"** शीर्षकमा केन्द्रीत रहि गरेको शोधकार्य मेरो प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षणमा रहि तयार गर्नुभएको हो । उहाँले पूरा गर्नुभएको यस शोध प्रस्तावको सम्पूर्ण पक्षबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु । यस शोधपत्रलाई अन्तिम मूल्याङ्नको लागि मूल्याङ्न समितिमा सिफारीस गर्दछु ।

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर, मोरङ

शोधनिर्देशक
श्री लक्ष्मी कुमार श्रेष्ठ

मिति : २०६८। ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षा शास्त्र सङ्काय

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङ

प.सं :

च.नं :

स्वीकृति पत्र

त्रि.वि.,सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङमा शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छात्र इन्ज कुमार वास्तोलाले स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिको लागि **"राष्ट्रिय साक्षरता अभियानले निरक्षरता उन्मुलन कार्यक्रममा पारेको प्रभाव"** शीर्षकमा शोधपत्र कार्य पूरा गरी स्वीकृतिका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको यो शोध प्रस्तावना मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति :

क्र.स.	नाम थर	पद	हस्ताक्षर	मिति
१.	श्री	विभागीय प्रमुख		
२.	श्री	शोधनिर्देशक		
३.	श्री	बाह्य सुपरिवेक्षक		

कृतज्ञता

निरक्षरता उन्मूलनमा राष्ट्रिय साक्षरता अभियानको प्रभाव सम्बन्धि शोध प्रस्तावनाको शीर्षक छनोट तथा तयार पारिएको शोध पत्रलाई उचित ठहऱ्याई मलाई प्राविधिक एवं बिषयगत रुपमा आवश्यक ढंगले पथ प्रदर्शन गर्नु हुने मेरा आदरणीय शोध निर्देशक श्री लक्ष्मी कुमार श्रेष्ठ प्रति सर्वप्रथम हार्दिक आभार ज्ञापन गर्दछु । शोध पत्र तयार पार्ने क्रममा गरिएको अध्ययन र सो सँग सम्बन्धित तथ्याङ्क एवं प्राप्त तथ्याङ्कको सान्दर्भिकता लगायत अन्य पक्षमा समय समयमा रचनात्मक सल्लाह दिने जिल्ला शिक्षा कार्यालयका उपसचिव श्री अशोक कुमार कालाखेती तथा वि.नि. श्री महेन्द्र शाक्य प्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

यस शोध कार्यको लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क तथा सूचना उपलब्ध गराउने राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम सँग प्रत्यक्ष सरोकारवालाहरु, गाविस सचिव, सहभागी, स्वयंसेवक, स्थानीय निरीक्षक तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालय मोरङ्ग परिवार प्रति सदैव कृतज्ञ छु । शोधपत्र तयार पार्ने कार्यमा मलाई अथक प्रयास र परिश्रम गरेर यहाँसम्म ल्याइ पुऱ्याउने परम पुजनीय पिता देवी प्रसाद वास्तोला, माता कौशीला वास्तोला तथा हरेक कार्यमा उत्साह प्रदान गर्ने जीवन सङ्गिनी लक्ष्मी आचार्य वास्तोला एवं छोरी प्रशंसा र छोरा प्रतिक वास्तोला प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्तमा यसशोध कार्य सम्पन्न गर्नका लागि समय समयमा मलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष ढंगले सहयोग प्रदान गर्नु हुने समस्त महानुभावहरु, प्रश्नावली, अन्तरवार्ता, अनुसूची तथा अवलोकन फारम भरी सघाउ पुऱ्याउने उत्तरदाताहरु, संकलित सामग्री हरुलाई राम्रोसँग होसियारी पूर्वक शुद्धताका साथ टङ्कन गरी सहयोग गरिदिन एक्जोटिक कम्प्यूटर सेन्टर एवं कुसल खनाल र जय प्रसाद पौडेल प्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

मिति २०६८ /१०/३ **इन्जकुमार वास्तोला**

शोधसार

निरक्षरता उन्मूलनमा राष्ट्रिय साक्षरता अभियानको प्रभाव शीर्षक अन्तर्गत रहेर तयार पारिएको यो शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य साक्षरता अभियान कार्यक्रमको प्रभावकारिताको लेखाजोखा गर्नु रहेको छ । यो अध्ययन गुणात्मक र परिमाणत्मक मिश्रित ढाँचामा रहेको छ ।

प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिका प्रस्तुत गरी प्रतिशतमा रुपान्तर गरेर आवश्यकता अनुसार वृत्तचित्रको समेत प्रयोग गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यस शोध कार्यमा मोरङ्ग जिल्लामा संचालित कटहरी श्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका ७ वटा गाविसहरु मध्ये थलाहा र भौडाहा गाविस अन्तर्गत संचालन भएका ४/४ वटा गरी ८ वटा साक्षरता कक्षाहरुलाई प्रतिनिधिमूलक जनसंख्या छनोट गरी प्रति कक्षा १० जनाका दरले ८० जना सहभागी, प्रति कक्षा १ जना स्वयंसेवकका दरले ४ जना स्वयंसेवक, प्रति गाविस १ जनाको दरले २ जना स्थानीय निरीक्षक गरी जम्मा ८६ जनालाई नमूना जनसंख्या मानिएको छ । गाविस गत साक्षरता कक्षाका सहभागीलाई सामान्य संभावनायुक्त विधिका आधारमा छनोट गरिएको छ ।

विकासका निर्माणका दृष्टिकोणले पछि परेका दलित, जनजाती, आदीवासीहरुको बाहुल्यता भएका र विशेषत महिला प्रौढहरुको सहभागीता बढी भएका साक्षरताका कक्षाहरुलाई नै नमूना छनोटको आधारको रुपमा लिइएको छ । तथ्याङ्क तथा सूचना, सहभागी उपस्थिति विवरण फारम, अवलोकन फारम, प्रश्नावली, अन्तरवार्ता प्रश्नावली, जि.शि.काको अभिलेखको माध्यमबाट स्थलगत सर्वेक्षण गरी लिइएको थियो । शिक्षाविद, समाजसेवी, बौद्धिक वर्ग, गाविस, जि.शि.का साथै यस अन्तर्गत रहेर खोजी कार्य गरी विश्लेषण गरिएका पूर्व प्रकाशित लेखरचना र कृतिहरुलाई तथ्याङ्क संकलनको प्रमुख आधारका रुपमा लिइ तिनीहरुबाट प्राप्त तथ्याङ्कको व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनबाट राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रममा ८५ प्रतिशत महिलाहरुको सहभागिता रहेको पाइयो । राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम निर्देशिका २०६५ तथा संशोधित समेतको आधारमा प्रतिकक्षा ३० जना सहभागी हुनुपर्नेमा औषत ३६.२५ प्रतिशत सहभागी

देखिनुमा साक्षरता कार्यक्रमको सन्दर्भमा वितरण गरिएका कोटा न्यून भएकोले यस्तो अवस्था आएको पाइयो । साक्षरताका कक्षाहरुमा ३५ देखि ४५ बर्ष उमेर समूहको सहभागिता सबै भन्दा बढी भएको पाइएको छ । साक्षरता कार्यक्रममा सहभागी भएकाहरु मध्ये ४० प्रतिशत खेतिपाती, १७ प्रतिशत भट्टा तथा मजदुरी, १५ प्रतिशत उद्योग फ्याक्ट्री र अरु अन्य क्षेत्रमा काम गर्ने पाइएको छ । अध्ययनबाट दलितको ४० प्रतिशत र जनजातीको २७ प्रतिशत त्यस्तै आदिवासीको २५ प्रतिशत तथा अन्यको बाँकी रहेको देखिएको छ । निर्देशिका अनुसार दैनिक २ घण्टाका दरले संचालन हुनु पर्ने कार्यक्रम २-३ घण्टा सम्म चलेको र कक्षा संचालन दिनको प्रतिशत भने ५४ मात्र देखिनुले अनियमितता भएको अध्ययनबाट देखिन्छ । साक्षरता कक्षाको शुरुको भर्ना संख्या ३६ प्रतिकक्षा रहेको र कार्यक्रमको अन्त्यमा २५ जना मात्र रहनुले २९ प्रतिशत अनियमितता देखिएको छ ।

घरायसी काम, केन्द्रको व्यवस्थापन, समय अनुकूल नहुनु, घरका सदस्यको अवरोध , स्वयंसेवकको व्यवहार, गर्मी तथा बर्षाद, बिरामी, झन्झट लाग्दो पठनपाठन, सुत्केरी, महिनावारी तथा अन्य कारणले गर्दा सहभागीहरु नियमित नभएको र बीचैमा कक्षा समेत छाडेको तथ्य अध्ययनबाट देखिएको छ । अध्ययनको क्रममा सहभागी आफै, साक्षरता स्वयंसेवक, साथीसंगतबाट अभिप्रेरणा बढी मिलेको पाइयो । साक्षरता अभियान कार्यक्रमले सहभागीहरुमा कार्यमूलक सीप वृद्धि भई व्यवहारिक परिवर्तनहरु भएको सकारात्मक पक्षहरु पनि देखिएको छ । साक्षरता अभियान कार्यक्रममा सम्बन्धित गा.वि.स.को अनुगमनको स्थिति अत्यन्तै न्यून रहेको र सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट समेत प्रभावकारी अनुगमन भएको नपाइएकोले निरीक्षण अनुगमनको अवस्था अत्यन्त फितलो रहेको पाइएको छ ।

विषय सूची

शीर्षक	पेज
शीर्षक पेज	i
शोध निर्देशकको सिफारीस	i i
स्वीकृति पत्र	i i i
कृतज्ञता	iv
शोधसार	v
विषय सूची	vi
तालिका सूची	vii
चित्र सूचि	viii-x
संक्षिप्त शव्दावलीको पूरा रुप	ix
	x

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ पृष्ठभूमि	१
नेपालमा अनौपचारिक शिक्षाको विकासक्रम	४
राष्ट्रिय साक्षरता अभियान (२०६५)	५
कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा संस्थागत प्रयास	६
मोरङ्ग जिल्लाको साक्षरताको अवस्था	७
१.२ समस्याको कथन	८
१.३ अध्ययनको औचित्य	८
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	९
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न	९
१.६ अध्ययनको परिसीमा	१०
१.७ प्राविधिक शव्दावलिको परिभाषा	१०

परिच्छेद दुई : सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलाकोन १२

२.२ अध्ययनको शैद्धान्तिक खाका १८

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता १९

परीच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा २१

३.२ जनसंख्या २१

३.३ नमूना छनौट प्रक्रिया र नमूनाको आकार २१

३.४ नमूना छनौटका आधार २२

३.५ अनुसन्धानका साधन २२

३.५.१ प्रश्नावली २२

३.५.२ अवलोकन सूचि २२

३.५.३ अन्तवार्ता प्रश्नावली २३

३.५.४ दस्तावेज पुनरावलोकन २३

३.६ तथ्याङ्कश्रोत २३

३.७ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया २३

३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया २४

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

४.१ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणको आधार २५

४.२ साक्षरता अभियान कार्यक्रमको वर्तमान स्थिति २५

४.२.१ मोरङ्ग जिल्लाको साक्षरता स्थिति २६

४.२.२ साक्षरता अभियान कार्यक्रममा प्रौढ सहभागिता स्थिति २८

४.३ साक्षरताका कक्षाहरुमा सहभागीहरुको पहुँचको अवस्था ३५

४.४ साक्षरता अभियान कार्यक्रमका प्रभावकारिता ४३

४.५ साक्षरता अभियान कार्यक्रममा निरीक्षण अनुगमनको अवस्था ४६
४.६. राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम संचालनका समस्या र समाधानका उपायहरु ४७
४.७ साक्षरता अभियान कार्यक्रमलाई प्रभावकारि बनाउने उपाएहरु ४८

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निश्कर्ष र सुझाव

परिचय ४९
५.१ प्राप्ति ४९
५.२ निष्कर्ष ५२
५.३ सुझाव ५४
सन्दर्भ सामग्री I– II
अनुसूची III –XIV

तालिका सूची

बिषय	पृष्ठ
३.१ उद्देश्यगत साधन र उत्तरदाता	
४.१ अध्ययन क्षेत्रको साक्षरता स्थिति -२०६७	२७
४.२ भौडाहा र थलाहा गा.वि.स. मा भर्ना भएका सहभागी संख्या	२८
४.३ सहभागीको उमेरगत स्थिति विवरण	३०
४.४ साक्षरता कक्षाका सहभागीको पेशागत विवरण	३१
४.५ साक्षरता कक्षाका सहभागीको जातिगत तथा वैवाहिक स्थितिको विवरण	३२
४.६ साक्षरता कक्षाको कार्यक्रम संचालन दिन र कार्यघण्टा विवरण	३४
४.७ साक्षरता कक्षाका सहभागीका अनियमितता हुने स्थिति विवरण	३६
४.८ सहभागीतामा कमी हुनाको कारण	३७
४.९ साक्षरता कक्षामा सहभागीहरु मध्ये कार्यक्रम समाप्त नभई कक्षा छोड्नेको विवरण	३९
४.१० साक्षरता कार्यक्रम सहभागीले बीचैमा कक्षा छोडने कारण	४०
४.११ साक्षरता कार्यक्रममा सहभागी हुन हौसला दिने व्यक्तिको विवरण	४२
४.१२ साक्षरता अभियान कार्यक्रमले दैनिक व्यवहारमा ल्याएको परिवर्तन	४४
४.१३ साक्षरता अभियान कार्यक्रममा निरीक्षण अनुगमन गर्ने व्यक्तिहरुको संख्यात्मक विवरण	४६

चित्र सूची

विषय	पृष्ठ
चित्र १ साक्षरता कक्षाका सहभागीको पेशागत विवरण	३१
चित्र २ सहभागीको जाति र वैवाहिक स्थितिको विवरण	३३
चित्र ३ साक्षरता कक्षामा सहभागीता कम हुनाका कारण	३८
चित्र ४ तालिका ४.१० लाई चित्र ४ मा वृत्तचित्रबाट प्रस्तुत गर्दा,	४१
चित्र ५ साक्षरता कार्यक्रकका सहभागीले बीचैमा कक्षा छोडने कारण	४३

संक्षिप्त शब्दावलीको पुरा रुप

नेपाली

वि.सं.	:	विक्रम संवत
वि.नि.	:	विद्यालय निरीक्षक
गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
रा.शि.प.	:	राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति
न.पा.	:	नगरपालिका
क्र.सं.	:	क्रमसंख्या
जि.शि.का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जि.वि.स.	:	जिल्ला विकास समिति
पा.पु.	:	पाठयपुस्तक
स्रो.व्य.	:	स्रोतव्यक्ति
स्रो.के.	:	स्रोतकेन्द्र
त्रि.वि.	:	त्रिभूवन विश्वविद्यालय

ENGLISH

SSRP	:	School Sector Reform Programe
WTO	:	MWorld Trade Orginization
NCED	:	National Center for Educational Development

अंग्रेजीको रोमन नेपाली रुप.

एम.एड.	:	M.Ed
यूनेस्को :	:	UNESCO